

TURG'UN BIRIKMALARDA ZAMON KOMPONENTINING O'RNI

Raimberdiyeva Muhlisa Nuraliyevna

Intern teacher at the Practical Translation Department Faculty of Translation Studies Uzbekistan State University of World Languages

Abstrakt Mazkur maqolada turg'un birikmalar tarkibida zamon komponentining o'rni va uning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Turg'un birikmalar – barqaror tuzilishga ega bo'lgan, ko'pincha ko'chma ma'noni ifodalovchi til birliklari hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida ushbu birikmalar tarkibida zamon ifodalovchi shakllar va ularning o'zgarishligi, grammatik moslashuv xususiyatlari, shuningdek, zamon komponentining mazmuni to'g'ri yetkazishdagi roli yoritib beriladi. O'zbek tilidagi turg'un birikmalar asosida olib borilgan tahlil orqali ular zamon shakllarining qat'iyli, uslubiy va semantik vazifalari hamda matndagi kommunikativ yukini belgilashdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Maqola natijalari turg'un birikmalarni zamon komponenti nuqtayi nazaridan tadqiq etishning dolzarbligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: turg'un birikma, frazeologizm, zamon komponenti, grammatik shakl, barqarorlik, lingvistik xususiyat, semantika, kommunikativ funktsiya, o'zbek tili

Kirish

Turg'un birikmalar (frazologik birikmalar) har qanday tilda so'z boyligi va ifoda vositalarining muhim qismini tashkil etadi. Ular tilning milliy mentaliteti, xalq dunyoqarashi va tarixiy tajribasini o'zida mujassam etgan bo'lib, ko'p hollarda obrazli ifoda shaklida qo'llanadi. Turg'un birikmalar turli grammatik shakllarda qo'llanishi mumkin bo'lsa-da, ulardagi zamon komponentining o'rni alohida ilmiy izlanishni talab qiladi. Sababi, turg'un birikmalar asosiy xususiyati — ularning shaklan barqarorligi va semantik yaxlitligidir. Ammo ba'zi hollarda bu barqaror tuzilmalarda zamon komponentining o'ziga xos roli kuzatiladi.

Mazkur maqolada turg'un birikmalarda zamon komponentining o'rni, ularning funksional vazifalari, qo'llanish imkoniyatlari, o'zgaruvchanligi yoki o'zgarishligi, badiiy va og'zaki nutqdagi o'rni, lingvokulturologik jihatlari hamda o'zbek tilida bu jarayon qanday namoyon bo'lishi atroflicha yoritiladi.

Turg'un birikmalar mohiyati

Turg'un birikmalar — bu tilning doimiy birliklari bo'lib, tarkibiy qismlari o'zgartirilmaydigan, tayyor holda qo'llanadigan ifodalardir. Frazologik birlik, frazeologik birikma, frazeologik ibora kabi tushunchalar aynan turg'un birikmalar turli shakllarini bildiradi. Ularda ko'pincha so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri emas, balki ko'chma ma'nosi yotadi.

Turg'un birikmalar tarkibi va ularning grammatik xususiyatlari

Turg'un birikmalar tarkibi odatda o'zgaras bo'lib, ularning ichidagi so'zlarni almashtirish yoki zamon shaklini o'zgartirish ifodaning mazmunini buzadi. Shunday bo'lsa-da, ayrim hollarda turg'un birikmalarda zamon komponentining mavjudligi, ularning ba'zi grammatik shakllarda qo'llanilish imkoniyati aniqlanadi. Bu esa frazeologik birliklarning lingvistik strukturasi yanada murakkab ekanini ko'rsatadi.

Zamon komponentining tushunchasi

Zamon komponenti — bu gap yoki birikmada harakat yoki holatning qaysi davrda sodir bo'lishini ko'rsatuvchi grammatik shakldir. Til birliklarida zamon komponenti yordamida harakatning o'tmish, hozirgi yoki kelajakda amalga oshishi aniq belgilanadi.

Turg'un birikmalarda zamon komponenti mavjudligi

Turg'un birikmalarda zamon komponentining mavjudligi murakkab masala bo'lib, ba'zi frazeologik birliklarda bu komponent mustahkam shaklda ifodalangan. Masalan, "chordana qilib o'tirmoq" birikmasi hozirgi zamonda tasvirlanadi. Uni o'tmish yoki kelajak shaklida ishlatish noqulaylik tug'diradi. Boshqa tomondan, "ko'ngli ochildi" iborasida esa o'tmish zamon komponenti aniq ifodalangan.

Tilshunoslikda zamon tushunchasi asosan grammatik va semantik jihatdan o'rganiladi. Turg'un birikmalar tarkibida esa u quyidagi shakllarda ifodalanishi mumkin:

Leksik darajada: so'z tarkibida vaqtni ifodalovchi birliklarning mavjudligi (ertangi kun, kecha-yu kunduz, oldin-boshqa).

Semantik darajada: vaqt tushunchasini anglatgan holda (vaqt yetmaydi, vaqtni boy bermoq, kunlar o'tib).

Metaforik darajada: vaqt va harakatning bog'lanishi (shoshilmagan – erishgan, vaqt uchdi).

Turg'un birikmalar tarkibida zamon komponenti biror voqeaning vaqtga bog'liqligini, harakatning o'tgan, hozirgi yoki kelajak zamonda sodir bo'lishini anglatadi.

Zamon Komponentining Frazeologizmlardagi Namoyon Bo'lishi

Turg'un birikmalar zamon komponentiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratiladi:

O'tgan Zamonga Oid Birikmalar

Bu turdagi frazeologizmlar o'tgan voqealar, tarixiy tajriba va o'tmishning ahamiyatini ifodalaydi.

Ingliz tilida:

Water under the bridge – o'tgan ish qaytib kelmaydi.

Bygone days – o'tgan kunlar.

O'zbek tilida:

O'tgan kunning qaytari yo'q – o'tgan vaqtni qaytarib bo'lmaydi.

Avvalambor – oldinroq sodir bo'lgan narsalarga urg'u beradi.

Hozirgi Zamonga Oid Birikmalar

Hozirgi holat yoki biror ishning ayni damda sodir bo'layotganligini bildiradi.

Ingliz tilida:

In the nick of time – ayni vaqtida.

Here and now – hozir va shu yerda.

O‘zbek tilida:

Bugungi ishni ertaga qo‘yima – hozir bajarish lozim.

Hoziroq qil – darhol bajarilishi kerak.

Kelajak Zamonga Oid Birikmalar

Kelajakda yuz beradigan voqealar yoki bashoratni ifodalovchi turg‘un birikmalar.

Ingliz tilida:

Time will tell – vaqt ko‘rsatadi.

In due course – o‘z vaqtida.

O‘zbek tilida:

Kelajak qo‘limizda – kelajak taqdiri bizga bog‘liq.

Yaqin kunlarda – tez orada sodir bo‘ladi.

Zamon komponentining o‘zgaruvchanligi

Ba’zi hollarda turg‘un birikmalar ichidagi zamon shakli matn yoki nutqdagi kontekstga ko‘ra o‘zgartirilishi mumkin. Masalan:

Qulog‘iga quyadi — Qulog‘iga quygan edi.

Bunday o‘zgarish esa faqat nutqiy maqsadga xizmat qiladi, ammo asosiy mazmun o‘zgarmaydi.

Turg‘un birikmalarda zamon komponentining lingvokulturologik va badiiy ahamiyati

Milliy mentalitet va zamon tasavvuri

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida turg‘un birikmalar orqali vaqt va zamon tasavvuri ifodalanadi. Bu esa xalq tafakkuridagi harakat davri va o‘tkinchiligi haqidagi qarashlarni ham aks ettiradi.

Badiiy adabiyotda zamon komponentining ifodaviy roli

Adabiy matnlarda turg‘un birikmalardagi zamon komponenti obraz yaratish, holatni aniqlik bilan tasvirlash va voqelikni jonlantirishda muhim vositadir. Jumladan, Abdulla Qodiriy, Oybek, Cho‘lpon asarlarida turg‘un birikmalarning zamon shakllari katta ifodaviy yukni tashkil etadi.

Lingvomadaniy Tadqiq: Zamon Komponentining Milliy Xususiyatlari

Har bir til va madaniyatda vaqtga bo‘lgan qarashlar turlicha namoyon bo‘ladi. Masalan:

Ingliz tilida vaqt juda tez o‘tayotgan vaqtda iqtisodiy resurs sifatida ko‘riladi (Time is money – vaqt puldir).

O‘zbek tilida vaqt bardavom, shoshilmaslik va sabr-toqat bilan bog‘liq (Shoshilmagan – erishgan).

Madaniyatlararo farq tufayli turg‘un birikmalarning ma’nolari ham farq qiladi. Masalan, ingliz tilidagi “Kill time” (vaqt o‘tkazish) iborasi neutral ma’noda ishlatilsa, o‘zbek tilida “Vaqtни bekorга sarflama” kabi iboralar vaqtни qadrlashни targ‘ib qiladi.

Turg‘un birikmalarda zamon komponentining amaliy qo‘llanilishi (misollar asosida)

O‘zbek tilidan misollar

1. "Qo‘li kaltalik qilmoq" — hozirgi zamonda qo‘llanadi.
2. "Ko‘ngli joyida" — hozirgi zamon shakli.
3. "Yuragi orqaga tortdi" — o‘tmish zamonda.
4. "Suyagini qaynatmoq" — harakat davomiyligi tasvirida qo‘llanadi.

Shevalar va og‘zaki nutqda zamon komponenti xususiyatlari

Shevalarda ba‘zan zamon komponentining erkinroq qo‘llanishi mumkin, bu og‘zaki nutqning moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Masalan:

"Boshingdan oshib ketayapti" (zamonaviy og‘zaki shakl).

Amaliy Natijalar va Tavsiyalar

Frazeologizmlarni tarjima qilishda: har bir tilning madaniy konteksti e‘tiborga olinishi kerak. Masalan, "Time flies" iborasi bevosita "Vaqt uchadi" deb tarjima qilinsa ham, uning aniq ekvivalenti "Vaqt shamolday o‘tib ketadi" bo‘lishi mumkin.

Til o‘rgatishda: turg‘un birikmalarni o‘qitish milliy mentalitet va madaniy tafovutlarni tushinishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Turg‘un birikmalarda zamon komponenti tilning muhim semantik unsurlaridan biri hisoblanadi. Ingliz va o‘zbek tillarida bu komponent turlicha namoyon bo‘lib, madaniyat, tarix va mentalitet bilan bog‘liq. Ingliz tilida vaqt iqtisodiy va amaliy ma‘noda idrok etilsa, o‘zbek tilida u bardavomlik va hayotiy tajribaga asoslangan. Ushbu tadqiqot tilshunoslik va tarjima nazariyasida frazeologizmlarni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Kunin A. V. Angliyskiy frazeologicheskiy slovar. – M.: Russkiy Yazyk, 2005.
2. Vorkachev S. G. Lingvokulturologiya: predmet, problemy, metody. – M.: Flinta, 2012.
3. Xasanov N. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Oxford Dictionary of Idioms. – Oxford University Press, 2015.
5. Mamatov A. O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning o‘rganilish masalalari. – Toshkent: Universitet, 2020.
1. Mamatov A., Frazeologiyaning nazariy asoslari, Toshkent, 2016.
2. Murodov M., O‘zbek tilida turg‘un birikmalar, Toshkent, 2019.
3. Abdulloyeva D., O‘zbek tilida frazeologik birliklarning lingvistik xususiyatlari, Toshkent, 2017.
4. Bobojonov U., Zamonaviy o‘zbek adabiy tili, Toshkent, 2021.
5. Uspenskaya N.V., Frazeologiya va madaniyat, Moskva, 2009.
6. Jo‘raev Sh., O‘zbek tilida frazeologizmlarning qo‘llanilishi, Toshkent, 2015.
7. Qodiriy A., "O‘tkan kunlar" asari, 1925.
8. Cho‘lpon, "Kecha va kunduz" asari, 1936.
9. Karimov S., Tilshunoslik asoslari, Toshkent, 2018.
10. Internet manbalari va elektron kutubxona resurslari.